

वाक्क्रिया सिद्धान्तका सापेक्षतामा नेपाली भाषा शिक्षण

गोकर्ण जोशी

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग (नेपाली)

विद्यावारिधि शोधरत

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं, नेपाल

Email : gokarnaj8676@gmail.com

लेखसार

भाषाका क्षेत्रमा भइरहेका नयाँ नयाँ खोज अनुसन्धान र सिद्धान्तले भाषिक विश्लेषणमा नवीनता सिर्जना गरेका छन्। प्रस्तुत लेखमा भाषाले सम्प्रेषणका साथ साथै कसरी कार्य गरिरहेको हुन्छ र त्यसले भाषा शिक्षणमा के कस्तो प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने कुरालाई प्रस्ट पार्न खोजिएको छ। यस लेखमा वाक्क्रिया सिद्धान्त र नेपाली भाषा शिक्षणका बिच रहेको अन्तरसम्बन्ध पत्ता लगाउने उद्देश्य राखिएको छ। उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि गुणात्मक अनुसन्धान विधिअन्तर्गतको पुस्तकालय अध्ययन प्रक्रिया अपनाएर सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। यस कार्यका लागि वाक्क्रिया सिद्धान्त, नेपाली भाषा शिक्षण र व्याकरण सम्बद्ध सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोत मानी सामग्री सङ्कलन गरेर त्यसको आवश्यक विश्लेषण पश्चात् अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिएको छ। वाक्क्रियासम्बन्धी अवधारणा र सैद्धान्तिक आधार निर्माण गर्ने कार्य जे. एल. अस्टिनले गरेका हुन् भने वाक्क्रिया सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्ने कार्य अस्टिनका चेला सर्लेले गरेका हुन्। यो लेख नेपाली भाषा शिक्षणमा सूचनामूलक क्रिया र सम्पादनकारी क्रियाको भूमिका, सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो सर्त तथा आवश्यक सर्तका सापेक्षतामा भाषा शिक्षण, वाक्क्रिया र भाषा शिक्षण, वाक्क्रियाका प्रकारका आधारमा नेपाली भाषा शिक्षण, प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष वाक्क्रियाका आधारमा नेपाली भाषा शिक्षण जस्ता क्षेत्रको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ। प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख भाषाविज्ञानमा चासो राख्ने शिक्षक, विद्यार्थी, अनुसन्धाताका साथै भाषाशिक्षण तथा व्याकरण शिक्षणसँग प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्नेका लागि सहयोगी हुन्छ।

मुख्य शब्दावली: प्रतिज्ञप्ति, वाक्क्रिया, सम्पादनमूलक क्रिया, सुहाउँदो सर्त, सूचनामूलक क्रिया

१. परिचय

‘वाक्क्रिया सिद्धान्त’ भन्ने पदावलीमा ‘वाक्’ शब्दले बोली वा भाषा भन्ने अर्थ दिन्छ भने ‘क्रिया’ शब्दले काम वा प्रयोग भन्ने अर्थ दिन्छ। त्यसैगरी सिद्धान्त शब्दबाट कुनै तर्क, प्रयोग आदिबाट पुष्टि भएको आधिकारिक विचार भन्ने अर्थ निष्पन्न

हुन्छ। यस दृष्टिले हेर्दा वाक्क्रिया सिद्धान्त भन्ने पदावलीबाट भाषाको प्रयोगद्वारा सम्पादन हुने कार्यको सिद्धान्त भन्ने अर्थ द्योतन हुन्छ। अपेक्षित कार्यका लागि वक्ताले भाषा कसरी प्रयोग गर्छ र श्रोताले कथनको निहितार्थअनुरूप कथनको अर्थ कसरी लगाउँछ भन्ने विषयलाई वर्णन गर्ने सिद्धान्त; वाक्क्रिया भनेको कार्यसम्पादनको अर्थसहित प्रयुक्त

एगटा भाषिक एकाइ हो (एटन, २०७४, पृ. २११) । वाक्क्रिया सिद्धान्तका प्रवर्तक र संस्थापक बेलायती दर्शनशास्त्री जे. एल. अस्टिन हुन् । अस्टिनले यस सिद्धान्तको स्थापनाका लागि आधारभूत मार्गदर्शन गरे पनि सैद्धान्तिक रूपमा यस सिद्धान्तको स्थापना गर्ने काम जे.आर. सर्लेले गरेका हुन् (न्यौपाने र अन्य २०७३, पृ. २०१) । यसर्थ वाक्क्रिया सिद्धान्तको प्रतिपादनमा अस्टिन र सर्ले दुवैको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । अस्टिनका विचारमा क्रिया दुई प्रकारका छन् : सूचनामूलक क्रिया र सम्पादनकारी क्रिया (बन्धु, २०७३, पृ. १५४) । भाषामार्फत कार्य सम्पादन हुनका लागि भाषिक उच्चारणबाट केही सर्त पूरा भएको हुनुपर्छ । त्यस्ता सर्तलाई अस्टिनले सुहाउँदा सर्त भनेका छन् (बन्धु, २०७३, पृ. १५४) । उनले सुहाउँदा सर्तअन्तर्गत 'व्यक्ति र स्थानको उपयुक्तता', 'कार्यको पूर्णता र उपयुक्तता' र 'आशयको उपयुक्तता' को बारेमा चर्चा गर्दै भाषिक उच्चारणका क्रममा क्रियाले गर्ने तीनवटा कार्य (लोक्युसनरी क्रिया, इल्लोक्युसनरी क्रिया, फलोक्युसनरी क्रिया) उल्लेख गरेका छन् ।

त्यसैगरी क्रियाको अर्थ, वक्ताको अभिप्राय र श्रोतामा पर्ने प्रभावका आधारमा पाँच प्रकारमा वाक्क्रियाको विभाजन सर्लेले गरेका छन् (बन्धु, २०७३, पृ. १५६) । सर्लेका अनुसार वाक्क्रियाका पाँच प्रकारअन्तर्गत निश्चयार्थक, निर्देशनात्मक, प्रतिज्ञामूलक, अभिव्यक्तिमूलक र घोषणात्मक क्रिया पर्दछन् । यी दुई विद्वानले प्रस्तुत गरेका सिद्धान्तले नेपाली भाषा शिक्षण, व्याकरणिक कोटिको शिक्षण तथा प्रकार्यात्मक पद्धतिका आधारमा भाषा शिक्षणमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ । त्यसैगरी उच्चारणको कथनबमोजिम सर्लेले वाक्क्रियालाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई भागमा विभाजन गरेका छन् । उल्लिखित दुई वाक्क्रियाको सम्बन्ध भाषिक सिप विकासित रहेको छ । भाषिक सिप विकासलाई साहित्यिक र साहित्येतर गरी विभाजन गर्ने गरिन्छ । जहाँ

साहित्यिक भेदअन्तर्गत भाषा शब्दशक्ति (अभिधा शब्दशक्ति, लक्षणा शब्दशक्ति, व्यञ्जना शब्दशक्ति) को चर्चा गरेको पाइन्छ । यसमा पनि खासगरी पद्य विधा र व्युत्पत्तिक गद्य विधा पर्दछन् यसको सोभो सम्बन्ध अप्रत्यक्ष वाक्क्रियासित हुन्छ । त्यसैगरी साहित्येतर भेदअन्तर्गत व्याकरण शिक्षण, सोभो अर्थ आउने खालका गद्य विधाहरू पर्दछन् यिनको सोभो सम्बन्ध प्रत्यक्ष वाक्क्रियासित रहेको हुन्छ ।

त्यसैगरी भाषा शिक्षण भन्नाले भाषिक सिपहरू (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) को बारेमा शिक्षार्थी र प्रशिक्षक बिच हुने सार्थक अन्तर्क्रिया बुझिन्छ । भाषा शिक्षणमा भाषिक सिपहरूलाई एकीकृत रूपमा शिक्षण गरिन्छ । यहाँ पद्धतिका आधारमा सिपगत समग्रतामा नै व्याकरण शिक्षण गर्न उपयुक्त हुन्छ । व्याकरणभित्र पद, पदावली हुँदै वाक्यतत्त्वको पूर्णता रहन्छ । भाषा शिक्षणको मूल अभिप्राय भाषिक सिप (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) को अभिवृद्धि गर्नु हो (पोखरेल र काफ्ले, २०७३ पृ. १७४) । लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, भाव, वाच्य जस्ता व्याकरणात्मक कोटिहरूको प्रभावकारी शिक्षणबाट भाषातत्त्व अर्थात् व्याकरणको शिक्षण सम्भव हुन्छ । व्याकरणात्मक कोटिअन्तर्गत रहेको क्रियापदको शिक्षणले व्याकरणात्मक अर्थ र विविध प्रकृतिको प्रकार्यलाई द्योतन गर्दछ । वाक्क्रिया सिद्धान्तले भाषिक उच्चारण र यसले दिने कार्यगत आधारलाई विशेष जोड दिएको छ । यसर्थ व्याकरणलाई कार्यमूलक ढङ्गले शिक्षण गर्ने तथा भाषिक सिपहरूको प्रभावकारी सक्षमता प्राप्तिमा वाक्क्रियाले सहयोग पुऱ्याउन सक्ने अवस्थाको खोजी गर्ने आधारमा प्रस्तुत लेख तयार गरिएको छ ।

२. समस्या र उद्देश्य

नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा विभिन्न भाषावैज्ञानिक मान्यताहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । व्याकरणका पक्ष लगायत भाषिक सिपको वृद्धिमा भाषावैज्ञानिक रूपमा स्थापित मान्यताले के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्छ र ती पद्धतिलाई भाषा शिक्षकले

कसरी उपयोग गर्छन् भन्ने विषय महत्त्वपूर्ण रहन्छ। यसर्थ यस अध्ययनमा अस्टिन र सर्लेद्वारा प्रतिपादित वाक्क्रिया सिद्धान्तलाई नेपाली भाषा शिक्षणमा सहसम्बन्धित बनाउने उद्देश्य राखिएको छ।

३. अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रही सैद्धान्तिक प्रकृतिको छ। यो लेख पुस्तकालय अध्ययन प्रक्रिया अपनाएर सामग्री सङ्कलन गरी तयार पारिएको हो। यस कार्यका लागि वाक्क्रिया सिद्धान्तसँग सम्बन्धित पुस्तक, भाषा शिक्षण तथा व्याकरण शिक्षणसँग सम्बन्धित पुस्तकहरू द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरेर त्यसको आवश्यक विश्लेषण गरी अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिएको छ। अध्ययनका क्रममा वाक्क्रिया सिद्धान्तलाई नेपाली भाषा शिक्षणसँग जोड्दै व्यवहारिक उदाहरण मार्फत त्यसको पुष्टि गरिएको छ।

४. सैद्धान्तिक अवधारणा

जे. एल. अस्टिनले सन् १९५५ मा अक्सफोर्ड युनिभर्सिटीमा शब्दले कसरी काम गर्छ (How to do things with words) भन्ने बारेमा दिएका बाह्रवटा प्रवचनहरूमा वाक्क्रियासम्बन्धी आफ्ना विचारहरू अघि सारेको पाइन्छ। उनले सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो सर्तसम्बन्धी धारणा अगाडि सारेका थिए (न्यौपाने र घिमिरे, २०७०, पृ. १९६) उनका यिनै धारणाहरूमा वाक्क्रिया सम्बन्धी दृष्टिकोणहरू पाइन्छन्। अस्टिनका अनुसार क्रिया सम्पादनकारी र सूचनामूलक गरी दुई थरी हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०७)। सम्पादनकारी क्रियाबाट कार्य सम्पन्न हुनका लागि त्यस्ता क्रियाहरू प्रथम पुरुष, वर्तमान काल र सामान्यार्थ वा निश्चयार्थमा हुनुपर्छ। त्यसैगरी सम्पादनकारी क्रियाबाट कार्य सम्पादन हुन आवश्यक पर्ने सर्तहरूलाई अस्टिनले सुहाउँदा सर्त भनेका छन्, जसअन्तर्गत 'व्यक्ति र स्थानको उपयुक्तता', 'कार्यको पूर्णता र उपयुक्तता' र 'आशयको उपयुक्तता' गरी तीन सर्त रहेका छन्।

अस्टिनले यस सिद्धान्तको स्थापनाका लागि आधारभूत मार्गदर्शन गरे पनि सैद्धान्तिक रूपमा यस सिद्धान्तको स्थापना गर्ने काम जे.आर. सर्ले ले गरेका हुन् (न्यौपाने र अन्य, २०७३, पृ. २०१)। सर्लेका अनुसार भाषाको उच्चारणबाट एकैसाथ तीनवटा कार्य सम्पन्न हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०९)। जसअन्तर्गत लोक्युसनरी क्रिया, इल्लोक्युसनरी क्रिया र फल्लोक्युसनरी क्रिया गरी तीन थरी क्रिया पर्दछन्। त्यसैगरी क्रियाको अर्थ, वक्ताको अभिप्राय र श्रोतामा पर्ने प्रभावका आधारमा पाँच प्रकारमा वाक्क्रियाको विभाजन सर्लेले गरेका छन् (बन्धु, २०७३, पृ. १५६)। उनका अनुसार वाक्क्रियालाई निश्चयार्थक, निर्देशनात्मक, प्रतिज्ञामूलक, अभिव्यक्तिमूलक र घोषणात्मक गरी विभाजन गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी सर्लेले वाक्क्रियालाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई वर्गमा छुट्याए (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३११)। यसरी हेर्दा वाक्क्रिया सिद्धान्त निर्माणमा विद्वान्द्वय अस्टिन र उनका चेला जे. आर. सर्लेको भूमिका उल्लेखनीय रहेको छ।

५. व्याख्या विश्लेषण

समयको क्रमसँगै भाषिक क्षेत्रमा नयाँ नयाँ खोज र अनुसन्धान भइरहेकै हुन्छन्। जसले गर्दा भाषा समय सापेक्ष परिष्कृत हुँदै गइरहेको हुन्छ। यसै सिलसिलामा अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका प्राध्यापक अस्टिनले सन् १९५५ मा 'विलियम जेम्स भाषणमाला' शीर्षकमा भाषण दिने क्रममा सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो सर्तसम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गरेका हुन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०७)। उनको यो भाषण सन् १९६२ मा शब्दले कसरी काम गर्छ (How to do things with words) भन्ने शीर्षकमा पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित भयो। उनका यिनै धारणाहरूमा वाक्क्रियासम्बन्धी दृष्टिकोणहरू पाइन्छन्। अस्टिनका विचारमा क्रिया दुई प्रकारका छन् : सूचनामूलक क्रिया र सम्पादनकारी क्रिया (बन्धु, २०७३, पृ. १५४)। सूचनामूलक क्रियाले

भाषामार्फत सूचना दिने कार्य मात्रै गर्दछन् भने सम्पादनकारी क्रियाले भाषिक सूचनाका सँगसँगै कार्य सम्पादन समेत गर्दछन् ।

क) नेपाली भाषा शिक्षणमा सूचनामूलक क्रिया र सम्पादनकारी क्रियाको भूमिका

अस्तित्वले क्रियालाई सम्पादनकारी क्रिया र सूचनामूलक क्रिया गरी दुई किसिमले वर्गीकरण गरेका छन् । सम्पादनकारी क्रियाले कार्य सम्पादन गर्छ भने सूचनामूलक क्रियाले कुनै घटना वा कार्य बारे सूचना दिन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०७) । नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा भाषिक ज्ञानका लागि सूचनामूलक क्रियाको उपयोग गरिन्छ । यस्ता क्रियाहरूले विषय वा प्रसङ्गबारे सामान्य सूचना वा जानकारी दिने काम मात्र गर्दछन् । त्यसैगरी भाषा शिक्षणमा प्रकार्यात्मक पद्धतिअन्तर्गत सम्पादनकारी क्रियाको उपयोग गरिन्छ । यस्ता क्रियाहरूले विषय वा प्रसङ्गको जानकारी सँगै कार्य पनि सम्पन्न पनि गरेका हुन्छन् । तर त्यसरी कार्य सम्पन्न गर्नका लागि त्यस्ता क्रियाहरू प्रथम पुरुष, वर्तमान काल र सामान्यार्थ वा निश्चयार्थ भावका हुनुपर्ने हुन्छ । यसबाट भाषा शिक्षणअन्तर्गत पुरुष, काल र भाव शिक्षणमा सहयोग पुग्ने हुन्छ ।

सूचनामूलक क्रिया र सम्पादनकारी क्रियालाई शिक्षकले भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित बनाएर प्रस्तुत गर्न सक्छन् । जस्तै, शिक्षकले कक्षा शिक्षणको अन्तिममा:

- (अ) आजको कक्षा शिक्षण यहाँ समापन गर्नेछु ।
- (आ) तपाईंले आजको कक्षा शिक्षण यहाँ समापन गर्नु पर्ला ।
- (इ) आजको कक्षा शिक्षण यहाँ समापन भएको जानकारी गर्दछु ।

उल्लिखित वाक्यहरूमध्ये 'अ' वाक्यमा सामान्य भविष्यत् काल बोधक क्रियापद प्रयोग गरिएको छ भने 'आ' वाक्यमा द्वितीय पुरुष कर्ता र

सम्भावनार्थक भावको क्रियापद प्रयोग भएको छ । 'इ' वाक्यमा मात्रै प्रथम पुरुष, वर्तमान काल र निश्चयार्थ क्रियाको सङ्गति मिलेकाले त्यसमा मात्रै सम्पादनकारी क्रिया रहेको पाइन्छ । माथि प्रस्तुत उदाहरणहरू र त्यसको आशयबाट एकैचोटि काल, पुरुष र भाव शिक्षण गर्न सकिन्छ ।

सम्पादनकारी क्रियाले सूचना संप्रेषणका साथसाथै कार्य सम्पादनसमेत गर्छ भन्ने सन्दर्भमा यादव र रेग्मी, (२०५८) ले प्रस्तुत गरेको उदाहरण हेरौं :

- (क) म ढिलो भएकोमा माफी माग्दछु ।
- (ख) म ढिलो भएकाले माफी मागेँ ।
- (ग) म ढिलो भए माफी माग्नुंला ।
- (घ) ऊ ढिलो भएकोमा माफी माग्छ ।

माथि प्रस्तुत उदाहरणका वाक्यहरूमध्ये वाक्य (क) को क्रिया मात्र सम्पादनकारी क्रिया हो । यस्तो क्रियाको प्रयोगबाट वाक्य (क) को उच्चारण गरेर वक्ताले माफी माग्ने कार्य सम्पन्न भएको छ । यसबाहेक वाक्य (ख) को क्रिया वर्तमान कालमा नभएकाले, वाक्य (ग) को क्रिया सामान्यार्थमा नभएकाले र वाक्य (घ) को क्रिया प्रथम पुरुषमा नभएकाले यी तिनैवटा क्रियाबाट कार्य सम्पादन भएको छैन बरु कुनै कार्यबारे सूचना चाहिँ प्राप्त भएको छ । त्यसैले यी क्रिया सम्पादनकारी क्रिया होइनन् । सुनाइ वा पढाइ सिप विकासका लागि सूचनामूलक क्रियाबाट कुनै कुरा सुनेर वा पढेर मौखिक रूपमा उक्त सूचना संप्रेषण गर्न सकिन्छ । श्रव्य वा लेख्य सामग्री सुनेर वा पढेर त्यसमा व्यक्त सूचनालाई ग्रहण गर्न सकिन्छ । यसर्थ यस सिद्धान्तका आधारमा सुनाइ र पढाइ सिपका साथसाथै बोलाइ सिपको विकासमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

ख) सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो तथा आवश्यक सर्तका सापेक्षतामा नेपाली भाषा शिक्षण

वाक्क्रियाकै सन्दर्भमा सम्पादनकारी क्रियाबाट कार्य सम्पादन हुन आवश्यक पर्ने

सर्तहरूलाई अस्टिनले सुहाउँदा सर्त भनेका छन् । सुहाउँदा सर्तअन्तर्गत 'व्यक्ति र स्थानको उपयुक्तता', 'कार्यको पूर्णता र उपयुक्तता' र 'आशयको उपयुक्तता' गरी जम्मा तीनवटा सर्त रहेका छन् । कुनै व्यक्तिले केही कुरा प्रकट गरेपछि उक्त कुरा सम्पादनकारी क्रिया हुनका लागि उचित वक्ताले उपयुक्त स्थानबाट त्यो कुरा कार्यको पूर्णतासँगै सही आशयका साथ भनेको हुनुपर्छ । माथि प्रस्तुत तीनवटै सर्त पूरा गरेर वक्ता बोलेको छ भने मात्रै त्यो सम्पादनकारी क्रिया हुन सक्छ । भाषा शिक्षणमा पनि उल्लिखित तीनवटै सर्तहरूको उचित संयोजन भयो भने मात्रै सहज भाषा सम्प्रेषण भई कक्षा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ ।

(अ) व्यक्ति र स्थानको उपयुक्तता : क्रियाद्वारा कार्य सम्पादन हुन भाषिक कार्यमा संलग्न व्यक्ति अनि उसले भाषिक कार्य गर्ने स्थान उपयुक्त हुनुपर्छ । जस्तै: कुनै औपचारिक कार्यक्रममा श्रीमती कार्यक्रमको सभाध्यक्षका रूपमा र श्रीमान् वक्ताका रूपमा उपस्थित हुँदा वक्ताले त्यहाँ आफ्नी श्रीमतीलाई सभाध्यक्षका रूपमै सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी सम्पादनकारी क्रिया हुनका लागि कार्यको पूर्णता र उपयुक्तता हुनु जरुरी हुन्छ । जस्तै: माथिकै सन्दर्भमा भन्नुपर्दा कार्यक्रमको अन्तमा सभाध्यक्षको आशनबाट कार्यक्रम समापनको घोषणा हुँदा त्यसको सान्दर्भिक अर्थ रहन जान्छ र त्यसबाट कार्य सम्पन्न पनि हुन्छ अन्यथा त्यसको कुनै अर्थ रहँदैन । त्यसैगरी क्रियामार्फत कार्य सम्पादन गर्नका लागि आशयको उपयुक्तता हुनु जरुरी हुन्छ । जस्तै: कार्यक्रमका अध्यक्षले गलत मनसायका साथ कार्यक्रमको बिचमै कार्यक्रम समापनको घोषणा गर्नु भने त्यसको सान्दर्भिक अर्थ रहँदैन । त्यसैले क्रियामार्फत कार्य सम्पन्न गर्नका लागि आशयको उपयुक्तता हुनु अनिवार्य हुन्छ ।

शिक्षकले कक्षा शिक्षण गर्दा उल्लिखित तीनवटै सर्तलाई ध्यानमा राखी उपयुक्त आशयका साथ आवश्यक क्रियाकलाप गर्नु पर्दछ । जस्तै:

विद्यार्थीलाई गृहकार्य गर्न लगाउन कुनै विषयवस्तुमा आवश्यक अन्तर्क्रिया पश्चात् उचित समय दिएर विषय शिक्षकले निर्देशन दिन सक्दछ । प्रस्तुत उदाहरणमा विद्यार्थीलाई कक्षाकोठामा वा घरमा गृहकार्य दिने दायित्व शिक्षक को हुन्छ । त्यसरी दिएको गृहकार्य कक्षाकोठामा शिक्षण भइसकेको हुनपर्दछ र त्यस कार्यबाट विद्यार्थीहरूको निर्माणात्मक वा निर्णयात्मक कस्तो खाले मूल्याङ्कन गर्न खोजेको हो त्यसको समेत निक्कै भएको हुनुपर्दछ । उल्लिखित सबै सर्त पूरा भएका छन् भने मात्रै कार्य सम्पादन हुन सक्छ ।

अस्टिनले वाणीका माध्यमबाट कार्य सम्पादन हुनका निमित्त चाहिने आवश्यक र पर्याप्त सर्तहरूको कुरा पनि गरेका छन् (बन्धु, २०७३, पृ. १५४) । त्यस्ता आवश्यक र पर्याप्त सर्तहरू अन्तर्गत देहाय बमोजिमका पक्षहरू पर्दछन् : (क) वक्ताले बोलेको वाक्य व्याकरणका नियमहरूसित मिल्ने हुनुपर्छ । (ख) कार्य सम्पादनकारी उपवाक्यको मुख्य क्रिया सम्पादनकारी क्रिया हुनुपर्छ । (ग) कार्य सम्पादनकारी क्रिया वर्तमान काल र निश्चयार्थमा हुनुपर्छ । (घ) यस्तो क्रिया सामान्य र अपूर्ण पक्षमा पनि हुन सक्छ । (ङ) वाक्य करण वा अकरण पनि हुन सक्छ । उल्लिखित आवश्यक र पर्याप्त सर्तहरू मार्फत व्याकरणिक नियमका साथै काल, पक्ष, भाव र ध्रुवीयता शिक्षणमा महत्त्वपूर्ण सहयोग पुग्न जान्छ ।

कार्य सम्पादनका लागि अस्टिनले सर्तहरू निश्चित गरेभैं सल्लेले पनि वाक्क्रियाका लागि आवश्यक सर्त प्रस्तुत गरेका छन् । सल्लेका आवश्यक सर्तहरूलाई यादव र रेग्मी (२०५८) ले प्रतिज्ञप्तिपरक वस्तुको सर्त, पूर्वतयारी सर्त, सद्भावनाको सर्त र अत्यावश्यक सर्त भनी प्रस्तुत गरेका छन् भने बन्धु (२०७३) ले प्रतिज्ञप्तिपरक विषयको नियम, प्रारम्भिक नियम, सद्भावनाको नियम र आवश्यक नियम भनी प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी विद्वानद्वयले प्रस्तुत गरेका आवश्यक सर्तहरूमा शाब्दिक भिन्नता देखिए पनि अन्तरवस्तुमा निन्नता देखिदैन जसलाई नेपाली भाषा

शिक्षणसित अन्तर सम्बन्धित बनाएर यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

(अ) प्रतिज्ञप्तिपरक विषयको नियम :

वाक्यको उच्चारणका प्रतिज्ञप्तिबाट अभिव्यक्ति अर्थ नै प्रतिज्ञप्तिपरक अर्थ हो (बन्धु, २०७३, पृ.१५८) । यसमा वक्ताले उच्चारण गरेको अभिव्यक्ति श्रोताले भविष्यमा गर्ने कार्यसित मेल खाने छ कि छैन भन्ने कुरा हेरिन्छ । वक्ताको निर्देशन बमोजिम श्रोताले कार्य गर्न सक्थो भने कार्य सम्पादन हुन्छ अन्यथा त्यसको अर्थ नहुने हुन्छ । प्रतिज्ञप्तिपरक विषयको नियम भाषिक प्रकार्यमा लागु हुन्छ ।

(आ) प्रारम्भिक नियम : यसमा ती सर्तहरू पछि जो खास वाक्क्रियाका लागि पूर्वावश्यक छन् (बन्धु, २०७३, पृ.१५८) । वक्ताले आफ्नो बनाइ राख्नका लागि त्यसपूर्व श्रोताले गरेको कार्यबारे वक्ता जानकार हुनुपर्छ । शिक्षकले कक्षा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीप्रति कुनै धारणा राख्न विद्यार्थीले गरेको कार्यबारे शिक्षक जानकार हुनुपर्छ ।

(इ) सद्भावनाको नियम : यसमा ती सर्त पछि जो कामलाई सद्भावपूर्वक सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यक मानिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ.१५८) । सद्भावनाको नियममा वक्तालाई त्यो आत्माविश्वास हुनुपर्छ कि श्रोताले उसको आग्रहलाई स्वीकार गरोस् । भाषा कक्षा शिक्षणमा शिक्षकको भाषिक निर्देशन विद्यार्थी पालना गर्ने कुराको विश्वास शिक्षकमा हुनुपर्छ ।

(ई) आवश्यक नियम : यसमा ती कुरा पछि जो परम्परागत रूपमा आवश्यक छन् (बन्धु, २०७३, पृ.१५८) । यसमा वक्ताले श्रोतालाई अनुरोध गरेपछि श्रोताबाट त्यो कार्य सम्पन्न गराउन वक्ताले पुनः प्रयास गर्नपर्छ । कक्षा शिक्षणमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई कक्षा कार्य दिएपछि त्यो कार्य सम्पन्न गराउन शिक्षकको प्रयास हुनु जरुरी हुन्छ ।

ग) नेपाली भाषा शिक्षणमा वाक्क्रियाको प्रयोग

अस्टिनले वाक्क्रियासँग सम्बन्धित के कुरा स्पष्ट गरे भने कुनै पनि भाषिक उच्चारणबाट केही

भन्ने वा सूचना दिने काम हुन्छ भने केही गर्ने काम पनि हुन्छ । वक्ताले बोलेर मात्रै पनि केही कार्यसमेत सम्पादन हुन्छ भन्ने कुरा सर्वप्रथम उनले नै भनेका हुन् । अस्टिनको यसै धारणाका आधारमा उनका चेला सर्लले सन् १९६९ मा वाक्क्रिया सिद्धान्तको स्थानमा गरे (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०९) । सर्लका अनुसार भाषाको उच्चारणबाट एकैसाथ तीनवटा कार्य सम्पन्न हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०९) । भाषिक वाक्यको अर्थयुक्त उच्चारण पहिलो कार्य हो । यसमा भाषाको उच्चारण मात्रै हुन्छ । यस कार्यलाई लोक्युसनरी क्रिया भनिन्छ । भाषा शिक्षणका क्रममा लोक्युसनरी क्रियाको प्रयोग भाषाको अर्थयुक्त उच्चारण, सस्वर पठन शिक्षणमा हुन्छ । शुद्ध र अर्थयुक्त उच्चारण तथा बोलाइमा शुद्धता, स्पष्ट सस्वर पठनजस्ता कार्य लोक्युसनरी वाक्क्रियाअन्तर्गत हुन्छ । शुद्ध उच्चारणको प्रभाव बोलाइ र लेखाइमा समेत पर्ने हुँदा यस क्रियाका माध्यमले भाषिक सिप शिक्षणमा महत्त्वपूर्ण टेवा पुग्ने हुन्छ । कुनै पनि भाषालाई सही रूपले सुन्न, बोल्न, पढ्न र लेख्न सक्ने बनाउने क्षमतालाई नै भाषिक सिप भनिन्छ । भाषिक सिप सधैं प्रयोजनपरक वा उत्पादनमुखी हुने गर्दछ (पोखरेल र काफ्ले, २०७४, पृ. २) । यस हिसाबले पनि भाषा शिक्षणमा भाषाको शुद्ध उच्चारण अनिवार्य हुन्छ । यस क्रियाअन्तर्गत भाषा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई भाषाको सही रूप उच्चारण गर्न वा पठन गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा आफ्नो शिक्षण कार्यलाई केन्द्रित गर्दछ ।

सम्पादनकारी क्रियाको दोस्रो कार्य इल्लोक्युसनरी क्रिया हो, यसमा वक्ताले उच्चारित वाक्यबाट श्रोतालाई केही काम गर्न प्रेरित गर्दछ । अर्थात् वक्ताले भाषामार्फत कुनै कार्य सम्पादन गर्दछ भने त्यसलाई इल्लोक्युसनरी क्रिया भनिन्छ । वाक्यमा वा भाषिक उच्चारणमा निहित इल्लोक्युसनरी शक्तिबाट यस्ता क्रिया सम्पन्न हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०९) । भाषा शिक्षणका क्रममा यस क्रियाको उपयोग शिक्षक विद्यार्थी

अन्तर्क्रिया गर्दा, प्रश्नोत्तर गर्दा, विद्यार्थीलाई समूह कार्यमा लगाउँदा भाषिक खेल विधिबाट शिक्षण गर्दा हुन्छ। विद्यार्थीलाई कक्षाकार्यमा सक्रिय गराउँदा पनि यसको उपयोग गर्न सकिन्छ। जस्तै; (क) राम तिमि यो कथा सस्वर वाचन गर। (ख) सीता तिमि गीत गाउ। (ग) हरि तिमि यो कविता अनुलेखन गर। उल्लिखित उदाहरणहरूमा वक्ता अर्थात् शिक्षकले श्रोता अर्थात् विद्यार्थीहरू सम्म सूचना पुऱ्याउने काम मात्र गरेको छैन। बरु सूचना सँग सँगै काम गर्न प्रेरित पनि गरेको छ। अर्थात् भाषामार्फत कार्य सम्पादन पनि भएको छ।

सम्पादनकारी क्रियाको तेस्रो कार्य फर्लोक्विसनरी क्रिया हो। यसमा वक्ताको भाषिक उच्चारणबाट श्रोता खुशी, दुःखी, उत्साहित, उत्तेजित, आकर्षित हुन जान्छ। यसरी यस क्रियाबाट श्रोतामा प्रभाव पर्ने कार्य हुन्छ। भाषिक उच्चारणमा निहित फर्लोक्विसनरी शक्तिका कारण यस्तो कार्य सम्पन्न हुन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३०९)। यस क्रियाको प्रभाव शिक्षण सिकाइको व्यवस्थापनमा पनि पर्दछ। शिक्षण सिकाइको व्यवस्थापनअन्तर्गत कक्षाकोठाको भौतिक व्यवस्थापन, शैक्षणिक व्यवस्थापन र संवेगात्मक वा मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापन पर्दछन्। उल्लिखित तीनथरी व्यवस्थापनमध्ये फर्लोक्विसनरी क्रियाको प्रत्यक्ष सम्बन्ध शैक्षणिक व्यवस्थापन र संवेगात्मक वा मनोवैज्ञानिक व्यवस्थापनसित रहेको हुन्छ। भाषा शिक्षणअन्तर्गत भाषिक विधा (कथा, कविता, निबन्ध, प्रबन्ध, मनोवाद, संवाद, वादविवाद) शिक्षण गर्दा यसको उपयोग गरिन्छ। यस क्रियाअन्तर्गत भाषा शिक्षकले कक्षाकार्यको सुरुआतमा कुनै कथा, कविता, गजल, चुटुकिला वा बौद्धिक परीक्षण गर्ने खालका प्रश्न भनेर विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्न यस क्रियाको प्रयोग गर्न सक्दछन्। यसका साथै भाषा शिक्षकले आफ्नो शिक्षण कौशलमा विद्यार्थीलाई सकारात्मक प्रभाव पर्ने गरी कक्षाकार्य गर्न सक्छन्। त्यसैगरी भाषिक प्रस्तुति कलामा गति, यति, लय मिलाएर उत्कृष्ट

प्रस्तुति गरी शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी र उपलब्धिमूलक बनाउन सकिन्छ। यसका साथै विविध खालका शिक्षण विधि (जस्तै; प्रवचन विधि, व्याख्यान विधि, समीक्षा विधि, प्रस्तुतीकरण विधि, सूत्र विधि) मा समेत यस क्रियाको उपयोग गरेका हुन्छन्। त्यसैगरी सिर्जनात्मक वाक्कलाको विकाससित पनि फर्लोक्विसनरी क्रियाको अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ।

घ) वाक्क्रियाका प्रकारसित नेपाली भाषा शिक्षणको सम्बन्ध

क्रियाको अर्थ, वक्ताको अभिप्राय र श्रोतामा पर्ने प्रभावका आधारमा पाँच प्रकारमा वाक्क्रियाको विभाजन सर्लले गरेका छन् (बन्धु, २०७३, पृ. १५६)। उनका अनुसार वाक्क्रियालाई निश्चयार्थक, निर्देशनात्मक, प्रतिज्ञामूलक, अभिव्यक्तिमूलक र घोषणात्मक गरी विभाजन गर्न सकिन्छ। उल्लिखित वाक्क्रियाका पाँचवटै प्रकारहरूलाई व्यवहारिक उदाहरणसहित यसप्रकार चर्चा गरिएको छ।

अ) निश्चयार्थक वाक्क्रिया र नेपाली भाषा शिक्षण

प्रतिज्ञापतिको सत्यतामा आफ्नो समर्थन जनाउन आउने वाक्क्रिया निश्चयार्थक वाक्क्रिया हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१०)। वक्ता वा लेखकको सामान्य वृत्ति वा निश्चय बुझाउने क्रियारूपलाई सामान्यार्थक भनिन्छ। वक्ता वा लेखकको सामान्य मनोभाव प्रकट गर्ने क्रियापदलाई सामान्यार्थक भनिन्छ। यसअन्तर्गत कुनै घटना र अवस्थाको सकारात्मक वा नकारात्मक अर्थ दिने काल र पक्षसँग सम्बन्धित सबै क्रियाहरू आउँछन् (ढकाल र अन्य, २०७८, पृ. १३४)। निश्चय बुझाउने आधारमा यसलाई निश्चयार्थक भनिएको पनि पाइन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. २४१)। नेपाली वाक्यअन्तर्गत सामान्य भूतकाल र सामान्य अभूतकालका सबै लि[, वचन, पुरुष क्रियामा यस भावका अभिव्यक्ति पाइन्छ। त्यसैले नेपाली

भाषाशिक्षणमा भाव शिक्षण गर्न निश्चयार्थक वाक्क्रियाको उपयोग गर्न सकिन्छ। जस्तै: (क) म गुरुको भनाईमा समर्थन गर्छु। (निश्चित रूपमा समर्थन गर्छु), (ख) म कविता लेख्छु। (निश्चित रूपमा लेख्छु), (ग) उसले मलाई समर्थन गर्दैन। (निश्चित रूपमा गर्दैन) उल्लिखित उदाहरणहरूमा आएका क्रियाहरूले निश्चित भाव प्रकट गरेका छन्। यसरी वाक्क्रियाका सिद्धान्तलाई भाषा शिक्षणसँग अन्तरसम्बन्धित बनाएर प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

आ) निर्देशनात्मक वाक्क्रिया र नेपाली भाषा शिक्षण

वक्ताले श्रोतालाई कुनै कार्य गर्न निर्देशन दिने वाक्क्रिया निर्देशनात्मक वाक्क्रिया हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१०)। यसबाट प्रयोग सन्दर्भअनुसार अनुरोध, आदेश, प्रार्थना, सल्लाह, प्रस्ताव वा कामना समेत बुझिन सक्छ (अधिकारी, २०७१, पृ. १३९) वक्ता वा लेखकको आज्ञा, हुकुम, आदेश आदि वृत्ति बुझाउने क्रिया रूपलाई आज्ञार्थ भनिन्छ। आज्ञार्थमा वक्ता वा लेखकले निर्देशनात्मक भाव प्रकट गर्ने भएकाले यस्तो भावलाई निर्देशनात्मक भाव पनि भनिन्छ। आज्ञार्थक सबै पुरुषमा नभई द्वितीय पुरुषको एकवचन र बहुवचनमा मात्रै हुन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. २४३)। भाषा शिक्षणमा यसको उपयोग गरेर भाव शिक्षण गर्न सकिन्छ। त्यसका साथै विद्यार्थीलाई निर्देशन दिन पनि यस वाक्क्रियाको उपयोग गर्न सकिन्छ। निर्देशनात्मक वाक्यमा कर्ता रहन पनि सक्छ र नरहन पनि सक्छ। त्यसैगरी यस भावको अभिव्यक्ति भूतकालमा हुँदैन। अभूतकालमा पनि क्रियाका व्यापारको सम्पादन कथन अवस्थाभन्दा पछि हुन्छ। जस्तै: (क) तिमी कविता पढ। (ख) तिमी गृहकार्य गर। (ग) तिमीहरू खुरुखुरु लेख। (घ) कुर्सीमा बस। उल्लिखित उदाहरणहरूमा आएका क्रियाहरूले निर्देशनात्मक भाव प्रकट गरेका छन्। यसरी वाक्क्रियाका सिद्धान्तलाई नेपाली व्याकरण

अन्तर्गतका काल, पुरुष र भावसँग एकसाथ अन्तरसम्बन्धित बनाएर शिक्षण गर्न सकिन्छ।

इ) प्रतिज्ञामूलक वाक्क्रिया र नेपाली भाषा शिक्षण

भविष्यमा गरिने कार्यका लागि वक्ताले प्रतिबद्धता जनाउने वाक्क्रिया प्रतिज्ञामूलक वाक्क्रिया हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१०)। भाषा शिक्षणका क्रममा शिक्षण योजना बनाउन, पढाइप्रति प्रतिबद्धता जनाउन यसको उपयोग गरिन्छ। जस्तै: (क) म नियमित गृहकार्य गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछु। (ख) म अबदेखि भागेर घर नजाने प्रतिज्ञा गर्दछु। (ग) म एक हप्ताभित्र सबैजसो गृहकार्य गरिसक्ने कुराको कबोल गर्छु। उल्लिखित उदाहरणहरूमा वक्ताले भविष्यमा गर्ने कार्यको पूर्व जानकारी भाषिक उच्चारणमार्फत गरेका छन्। भाषिक कार्य सम्पन्न गर्न तथा उपयुक्त आशयका साथ विचार व्यक्त गर्ने सिप विकास गर्न प्रतिज्ञामूलक वाक्क्रियाको प्रयोग गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। नेपाली भाषा शिक्षणअन्तर्गत काल, भावलगायत व्याकरणिक कोटि शिक्षणमा यसको उपयोग गर्न सकिन्छ।

ई) अभिव्यक्तिमूलक वाक्क्रिया र नेपाली भाषा शिक्षण

वक्ताले कुनै घटना वा अवस्थाप्रति आफ्नो अभिव्यक्ति प्रकट गर्ने वाक्क्रिया अभिव्यक्तिमूलक वाक्क्रिया हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१०)। कुनै अवस्था वा घटनाबारे वक्ताले दिएको मन्तव्य बुझाउनेलाई अभिव्यक्तिमूलक वाक्क्रिया भनिन्छ (दाहाल, २०७४, पृ. १५९)। अभिव्यक्तिमूलक वाक्क्रियामा धन्यवाद दिनु, बधाई दिनु, माफी माग्नु, स्वागत गर्नु, प्रशंसा गर्नु, शोक प्रकट गर्नु, संवेदना व्यक्त गर्नु जस्ता क्रियाहरूको प्रयोग हुन्छ। भाषा शिक्षणका क्रममा शिक्षण कार्य पश्चात् विद्यार्थीको प्रतिक्रिया लिन कुनै घटना अर्थात् विषयप्रति विद्यार्थीको धारणा बुझ्न यसको उपयोग गर्न सकिन्छ। जस्तै: (क) आजको कक्षा शिक्षण

तपाईंहरूलाई कस्तो लाग्यो ?, (ख) नेपाली बिषयप्रति तपाईंको धारणा कस्तो छ ?, (ग) आज तपाईंलाई के गर्न मन छ ? जस्ता प्रश्नहरूको उत्तरमा आउने भनाइ अभिव्यक्तिमूलक वाक्क्रिया हुन्छ। त्यसैगरी : (क) आजको कथा शिक्षण एकदमै रोचक लाग्यो। (ख) विद्यार्थीहरूको पढाइप्रतिको लगाव देखेर म खुशी छु। (ग) म तपाईंलाई कक्षाकोठामा हार्दिक स्वागत गर्दछु। उल्लिखित उदाहरणहरूमा वक्ताले आफ्नो मनमा लागेका विचारहरू भाषिक उच्चारणमार्फत व्यक्त गरेको छ। यसरी मनका कुरा भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा भाषाको अभिव्यक्ति (बोलाइ र लेखाइ) सिप विकासमा सहयोग पुग्दछ। यसप्रकार भाषाको अभिव्यक्ति सिपसित अभिव्यक्तिमूलक वाक्क्रिया अन्तरसम्बन्धित भएर रहेको छ।

उ) घोषणात्मक वाक्क्रिया र नेपाली भाषा शिक्षण

वक्ताको उच्चारणबाट वाह्य परिस्थितिमा फेरबदल ल्याउने वाक्क्रिया घोषणात्मक वाक्क्रिया हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ३१०)। घोषणात्मक वाक्क्रियाअन्तर्गत घोषणा गर्छु, नियुक्त गर्छु, राजिनामा गर्छु जस्ता क्रियाहरूको प्रयोग हुन्छ। भाषा शिक्षण गर्दा कक्षाकोठामा अरूलाई समेत प्रभाव पार्ने गरी कुनै विद्यार्थी वा शिक्षकले आफ्नो कुरा व्यक्त गर्नु भन्ने त्यहाँ घोषणात्मक वाक्क्रिया भएको बुझिन्छ। त्यसको प्रभाव समग्र कक्षामा नै पर्ने हुन्छ। जस्तै: (क) म आज कक्षामा गीत गाउँछु। (ख) म तिमीलाई कक्षा मोनिटरमा नियुक्त गर्दछु। (ग) म यस कक्षाका सबै विद्यार्थीहरूलाई समान व्यवहार गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछु। उल्लिखित उदाहरणहरूमा वक्ताले गरेको भाषिक उच्चारणबाट सूचना सम्प्रेषणका साथसाथै भाषिक कार्य सम्पादन पनि भएको छ। त्यसका साथै वक्ताको अभिव्यक्तिको प्रभाव श्रोतामा समेत परेको छ। यसरी घोषणात्मक वाक्क्रियाको सम्बन्ध भाषाको सामाजिक कार्यसित समेत रहेको हुन्छ।

ड) प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष वाक्क्रियाका आधारमा नेपाली भाषा शिक्षण

सर्लले वाक्क्रियालाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई वर्गमा छुट्याए (यादव र रेग्मी, २०५८ पृ. ३११)। उनले वक्ताको कथन ढाँचाका आधारमा वाक्क्रियालाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी दुई भागमा विभाजन गरेका हुन्। प्रत्यक्ष वाक्क्रिया त्यो हो जसमा कुनै अनुरोध सोभै गरिन्छ। तर अप्रत्यक्ष वाक्क्रियामा त्यो कार्य अप्रत्यक्ष रूपमा गरिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. १५७)। भाषिक सिप विकासलाई साहित्यिक र साहित्येतर गरी विभाजन गर्ने गरिन्छ। जहाँ साहित्यिक भेदअन्तर्गत भाषा शब्दशक्ति (अभिधा शब्दशक्ति, लक्षणा शब्दशक्ति, व्यञ्जना शब्दशक्ति) को चर्चा गरेको पाइन्छ। त्यसमध्ये पनि अप्रत्यक्ष वाक्क्रियाको सोभो सम्बन्ध खासगरी (लक्षणा र व्यञ्जना शब्दशक्ति) पद्य विधा र व्युत्पत्तिक गद्य विधासित रहन्छ। त्यसैगरी साहित्येतर भेदअन्तर्गत व्याकरण शिक्षण, सोभो अर्थ आउने खालका गद्य विधाहरू पर्दछन् यिनको सोभो सम्बन्ध प्रत्यक्ष वाक्क्रियासित रहेको हुन्छ।

वाक्क्रियामा प्रयुक्त प्रत्यक्ष क्रियाले सोभो तथा स्पष्ट अर्थ दिन्छ भने त्यसलाई प्रत्यक्ष वाक्क्रिया भनिन्छ त्यसैगरी क्रियाबाट स्पष्ट र साभो अर्थ नआएर अन्य कुनै अर्थ व्यञ्जित हुन्छ भने त्यो अप्रत्यक्ष वाक्क्रिया हुन्छ। जस्तै : प्रत्यक्ष वाक्क्रियामा 'ढोका बन्द गर्नु' भनिन्छ र सोहीबमोजिम अर्थ द्योतन हुन्छ भने अप्रत्यक्ष वाक्क्रियामा त्यसै कुरालाई 'ढोका खुलै छ', 'चिसो भयो', 'ढोका खुला रहनु ठिक होइन्', 'ढोका बन्द रहनु पर्छ' जस्ता वाक्यमार्फत व्यक्त गरिन्छ। त्यसैगरी 'तिमी किताब पढ' भन्ने वाक्यमा प्रत्यक्ष वाक्क्रियाको प्रयोग भएको छ भने त्यसै वाक्यलाई 'विद्यार्थीले खाली समय बिताउनु हुन', 'किताब पढ्ने बेला भएन र?', 'बिहानदेखि तिमीले किताब पढेको छैन', 'तिमीले किताब पढे ठिक हुन्थ्यो', जस्ता वाक्यहरू मार्फत व्यक्त गर्नु भन्ने त्यसलाई अप्रत्यक्ष वाक्क्रिया भनिन्छ। प्रत्यक्ष

वाक्क्रियाको प्रयोग भएका वाक्यमार्फत सोभो अर्थ प्रकट हुने भएकाले जो सुकैले पनि सजिलै बुझ्न सक्ने हुन्छ भने अप्रत्यक्ष वाक्क्रिया प्रयोग भएको वाक्यबाट घुमाउरो अर्थात् लाक्षणिक अर्थ आउने भएकाले सामान्य व्यक्तिका लागि यस्तो कथन निकै दुर्बोध्य हुन्छ।

यसको उपयोग भाषिक शब्द शक्ति शिक्षणमा गरिन्छ। शब्द वा शब्द शब्दको समूहले दिने विभिन्न अर्थको विशेष महत्त्व वा भूमिका रहेको हुन्छ। यसै शब्द वा शब्द शब्दको योगबाट तयार हुने कार्यलाई साहित्यमा शब्दशक्ति भनिन्छ अर्थात् शब्दले दिने अर्थ नै त्यसको शक्ति हो र अन्ततः काव्य वा साहित्य कै पनि शक्ति हो (पौडेल, २०७७, पृ. ९)। विद्यालय स्तरमा भाषा शिक्षण गर्दा सोभो र परम्परागत अर्थ दिने व्याकरण शिक्षण तथा भाषा शिक्षण र अप्रत्यक्ष वा घुमाउरो अर्थ दिने कविता, उखान टुक्का, व्याङ्ग्यात्मक कथा, निबन्ध बिचको अन्तर शिक्षणमा यसको उपयोग गर्न सकिन्छ। त्यसका साथै पदक्रमसित पनि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष वाक्क्रिया अन्तरसम्बन्धित बनाएर शिक्षण गर्न सकिन्छ। जहाँ सामान्य पदक्रमको सम्बन्ध प्रत्यक्ष वाक्क्रियासित रहन्छ भने आलङ्कारिक पदक्रमको सम्बन्ध अप्रत्यक्ष वाक्क्रियासित रहेको हुन्छ। त्यसका साथसाथै विद्यार्थीहरूको भाषिक क्षमता वृद्धि गर्न, अभिव्यक्ति कलालाई परिष्कृत गर्न, भाषिक परिवेश अनुकूलको भाषा प्रयोग क्षमता विकासमा समेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष वाक्क्रियाले योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ।

६. उपयोगिता

‘वाक्क्रिया सिद्धान्तका सापेक्षतामा नेपाली भाषा शिक्षण’ लेखमा वाक्क्रिया सिद्धान्तका हरेक पक्षसँग नेपाली भाषा शिक्षणको सम्बन्ध स्पष्ट पार्ने कार्य भएको छ। यसर्थ यो लेख भाषा विज्ञानका सिद्धान्तहरूमा चासो राख्ने हरेक अध्येयताहरूका लागि निकै उपयोगी सिद्ध हुन्छ। त्यसैगरी भाषा शिक्षण अर्थात् व्याकरण शिक्षणसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने सम्पूर्ण शिक्षक, विद्यार्थी

तथा अनुसन्धाताहरूका लागि निकै उपयोगी हुन जान्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा भाषा तथा साहित्यसँग सरोकार राख्ने सबैका लागि यो लेख कुनै न कुनै रूपमा उपयोगी हुन जान्छ।

७. निष्कर्ष

भाषाको क्षेत्रमा हुने विभिन्न अध्ययनबाट यस क्षेत्रका विविध रहस्य पत्ता लागिरहेका हुन्छन्। जसले भाषिक कार्यमा सहजता ल्याउनसमेत सघाइरहेका हुन्छन्। यसै सिलसिलाको महत्त्वपूर्ण कडीका रूपमा जे.एल. अस्टिनको वाक्क्रिया सिद्धान्तलाई लिन सकिन्छ। अस्टिनले सर्वप्रथम सन् १९५५ मा भाषिक प्रयोगबाट कुनै विषयका बारेमा सूचना दिने काम मात्रै नभई कार्य सम्पादनसमेत हुन्छ भन्ने अवधारणा अगाडि सारे। अस्टिनको यही अवधारणामा टिकेर पछि उनकै चेला सर्लले वाक्क्रिया सिद्धान्तको विकास गरे त्यसैले यस सिद्धान्तको निर्माणमा अस्टिन र सर्ल दुवैको भूमिका उल्लेखनीय रहेको छ। सन् १९५५ मा अस्टिनले शब्दबाट कसरी काम गर्ने भन्ने बारेमा अवसफोर्ड विश्वविद्यालयमा प्रवचन दिने क्रममा सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो सर्तसम्बन्धी अवधारणा अघि सारेका थिए। यहीं उनको सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो सर्तहरू शीर्षकको अवधारणा नै वाक्क्रिया सिद्धान्तसित सम्बन्धित छ। अस्टिनले क्रियालाई मूलतः सम्पादनकारी र सूचनामूलक गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन्। जहाँ सम्पादनकारी क्रियाले सूचनासँगै कार्य सम्पादनसमेत गरेको हुन्छ। यस्ता सम्पादनकारी क्रिया प्रथम पुरुष, निश्चयार्थक र वर्तमान कालमा हुनुपर्ने धारणा उनको पाइन्छ। त्यसैगरी सूचनामूलक क्रियाले वक्ताको सूचना श्रोतासम्म सम्प्रेषित गर्ने कार्य मात्र गर्दछन्। यसप्रकार उनको यो अवधारणाले भाषिक सिद्धान्तको मान्यतासमेत पायो जसले भाषाका क्षेत्रमा नयाँ हलचल पैदा गरेको पाइन्छ।

भाषा शिक्षण भनेको भाषिक सिपहरूको शिक्षण हो। भाषा शिक्षणका क्रममा मुख्यतः विषयवस्तु साधनका रूपमा आएको हुन्छ भने

भाषिक सिपहरू साध्यका रूपमा आएका हुन्छन् । भाषिक सिपहरूको सिकाइमा वाक्क्रियाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ । वाक्क्रिया सिद्धान्तले भाषिक उच्चारण र यसले दिने कार्यगत अर्थलाई विशेष जोड दिएको छ । यसर्थ व्याकरणलाई कार्यमूलक ढङ्गले शिक्षण गर्ने तथा भाषिक सिपहरूको प्रभावकारी सक्षमता प्राप्तमा वाक्क्रियाले सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । प्रस्तुत लेखमा वाक्क्रिया सिद्धान्त र नेपाली भाषा शिक्षणलाई नेपाली भाषा शिक्षणमा सूचनामूलक क्रिया र सम्पादनकारी क्रियाको भूमिका, सम्पादनकारी क्रिया र सुहाउँदो सर्तका सापेक्षतामा नेपाली भाषा शिक्षण, नेपाली भाषा शिक्षणमा वाक्क्रियाको प्रयोग, वाक्क्रियाका प्रकारसित नेपाली भाषा शिक्षणको सम्बन्ध, प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष वाक्क्रिया सापेक्षतामा नेपाली भाषा शिक्षण जस्ता उपशीर्षकमा व्याख्यात्मक अध्ययन गरिएको छ । यसरी भाषा शिक्षणसित वाक्क्रिया सिद्धान्तको अन्तरसम्बन्ध खोज्दै जाँदा नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा सूचनामूलक र सम्पादनकारी गरी क्रियाका दुबै रूपको भूमिका उल्लेख्य हुन जान्छ । भाषिक सिपअन्तर्गतका सुनाइ र पढाइ सिपहरूको सम्बन्ध सूचनामूलक क्रियासँग बढ्ता हुने तथा लेखाइ र पढाइको सम्बन्ध सम्पादनकारी क्रियासँग बढ्ता हुने हुन्छ । त्यसैगरी नेपाली भाषा शिक्षणअन्तर्गत भाषिक सिप शिक्षण, शब्दभण्डार शिक्षण, वाक्यतत्त्व वा व्याकरण शिक्षण, वर्णविन्यास शिक्षण, सिर्जनात्मक अभिव्यक्ति र भाषिक कार्यसित वाक्क्रिया सिद्धान्तको अन्तरसम्बन्ध प्रस्ट रूपमा देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०७१), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

एटन, नेत्र (२०७४), *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

ढकाल, शान्तिप्रसाद, पोखरेल, केशवराज, जिरेल, टिकाबहादुर र काफ्ले, उमेश, *अनिवार्य नेपाली*, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन प्रा. लि.

दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७४), *भाषाविज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त*, काठमाडौँ : एम. के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

न्यौपाने, टड्कप्रसाद, भण्डारी, पारसमणि र न्यौपाने, दीपकप्रसाद (२०७३), *भाषा विज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

न्यौपाने, महेश्वर र घिमिरे, दिनेश (२०७०), *भाषाविज्ञानका प्रमुख सिद्धान्त*, काठमाडौँ : सनसाइन पब्लिकेसन ।

पोखरेल, केशवराज र काफ्ले, उमेश (२०७३), *नेपाली भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण पद्धति*, काठमाडौँ : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन प्रा.लि ।

पोखरेल, केशवराज र काफ्ले, उमेश (२०७४), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौँ : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन प्रा.लि ।

पौडेल, माधवप्रसाद (२०६७), *साहित्य शास्त्र, नेपाली समालोचना र शोधविधि*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

यादव, योगन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५८), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।

शर्मा, मोहनराज (२०६६), *शब्दरचना र वर्णविन्यास*, काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन ।